

Co je to individuum?

Problém vztahu řádu a chaosu v souvislosti s jedincem je zároveň problémem různých úrovní řádu (a chaosu), jež jsou vázány mj. na to, co nebo koho chápeme jako jedince. Tento problém se stává aktuálním v souvislosti s odmítnutím esencialistického přístupu ke světu a jeho nahrazením přístupem vztahovým a strukturálním. Ve starším způsobu chápání bylo celkem jasné, že jedinec je to, co disponuje neměnnou podstatou, která je jakýmsi jeho tvrdým jádrem, na které může být působeno a které může naopak vykonávat nějaké působení, ale zůstává přítom stále stejné. K tomu je třeba připojit to, že působení bylo dost často chápáno jako mechanické nebo analogické mechanickému.

Prvním závažným krokem od tohoto pojetí bylo právě poznání, že svět nelze takto mechanisticky redukovat a že existují jeho různé úrovně, běžně označované jako neživá, živá, a společenská. Toto dělení je nesmírně staré, avšak tvrzení o neredukovatelnosti se s plnou silou - odhlédneme-li od náboženského zdůraznění jedinečnosti člověka jako stvoření vybaveného bohem duší - objevilo až v 19. století. Myšlenku neredukovatelnosti uznává ve své klasifikaci věd už Comte. Ještě výrazněji se problém nového a jeho vzniku objevil v dialektice, jak u Hegela, tak u Marxe, v myšlence emergentního vývoje u Hartmanna a tato tendence pak pokračuje i ve 20. st., kdy bychom mohli uvést např. Prigogina. Ostatně, i u takového Poppera je problém vzniku, vynoření se nového, chápán jako tajemství, jako něco, co lze vysvětlit až zpětně, ex post, ale co nemůžeme předvídat. Není třeba příliš připomínat, že se právě v této souvislosti uplatňuje myšlenka chaosu, který bychom mohli - s určitým omezením a váháním - označit jako tvůrčí chaos.

V této souvislosti ovšem většinou neuvažujeme o vzniku na úrovni jedince, nýbrž spíše o celkové strukturální proměně, o vzniku nové struktury. Dá se tedy do jisté míry říci, že paralelně s tímto vývojem, který začíná palčivě klást otázku vzniku nového, se prosazuje vztahové pojetí. Jakýmsi příznakem tohoto druhého procesu je to, že samotné slovo ‚atomismus‘, které bylo někdy používáno právě k tomu, aby označilo to pojetí světa, v němž je svět složen z jednou provždy daných a neměnitelných entit, individuí, ztrácí svůj smysl. Je tomu tak proto, že sám atom ve fyzice přestává být chápán jako dále nedělitelná entita a jeví se jako stále složitější struktura, jejíž částice navíc už dávno nemohou být vykládány v mechanistickém smyslu.

S trochou škodolibosti by se tu dalo říci, že se na úrovni fyziky objevilo to, s čím se vědy o životě a společnosti setkávaly již dříve a co jim bylo do jisté míry vytýkáno jako jejich nedostatek. I ve fyzice se - a to nejen v souvislosti s chápáním atomu - ztratily entity, které byly pojímány jako pevné a schopné vykonávat nebo snášet působení.

Společenské vědy jsou, jak známo, vědami o člověku nebo o některých aspektech lidské existence. Avšak snaha vycházet atomisticky z jednotlivého člo-

věka jako ze základu těchto věd se ukázala být ošidná. To se projevilo především dvěma způsoby: Ukázalo se, že je třeba při výkladu člověka brát v úvahu jeho biologickou stránku, která jej více méně spojuje s ostatními živočichy a na druhé straně, že jej nemůžeme uspokojivě vysvětlit, nevezmeme-li v úvahu celou strukturu společenských vztahů a tradic, do kterých je zapojen. Tyto problémy se prolínají s problematikou kultury, která navíc sama svým vlastním způsobem poukazuje k problému individuality.

Vztah člověka k biologické stránce jeho existence se projevuje v této souvislosti především v problému biopsychických univerzálií. Tento pojem je používán k označování těch vlastností, které jsou společné všem lidem jako živým bytostem, jež mají určité psychické potřeby. Patří sem skutečnosti spjaté s živočišností člověka, jako je potřeba jíst, pít, spát a rozmnožovat se. Patří sem dále potřeba být v dětství chráněn a vychováván. Všechny tyto potřeby jsou pro člověka životně důležité. Nebudou-li uspokojeny jeho biologické potřeby, člověk zemře, nebudou-li uspokojeny jeho potřeby psychické, nemusí sice zemřít, ale nikdy z něj nevyroste plnohodnotný člověk, jak o tom svědčí případy silné sociální deprivace.

Pojem biopsychických univerzálií tedy vytváří rámec, který nemůže překročit žádná kultura, pokud se má udržet a reprodukovat jako způsob organizace velké skupiny lidí. Na druhé straně vytváří v tomto rámci každá společnost a s ní související kultura svou vlastní variantu uspokojování těchto potřeb. Z vlastní zkušenosti a ještě více z etnologických a antropologických výzkumů víme, že těchto variant je velmi mnoho.

Tím se dostáváme k druhému aspektu zkoumání člověka v rámci společenských věd a v rámci filozofie. Člověk jako jedinec je vždy členem nějaké společnosti, je zapojen do její struktury a je ovlivňován jejími tradicemi. Některé filozofické směry například strukturalismus, ale nejenom on, tyto vztahy zdůrazňují natolik, že člověk jako jedinec je těmito vztahy téměř jednoznačně určen, nebo, jak to udělal L. Althusser v návaznosti na K. Marxe, je redukován na nositele společenských vztahů, nebo dokonce na jejich souhrn nebo průsečík: Člověk je průsečíkem společenských vztahů. Je-li tomu tak, pak v podstatě přestává být autonomním jedincem, respektive, jeho individualita je dána specifícností struktury společenských vztahů, jichž je nositelem a kterou nemá možnost ovlivnit.

Člověka jako individuum pak ve společenských vědách nahradí individua jiná, a to mohou být právě časově a místně omezené struktury jako jsou např. u M. Foucaulta epistemologické roviny nebo u jiných, i nestrukturalistických myslitelů kultury. Charakteristickým rysem těchto nových individualit je, že omezují možnosti projevu individuality lidského jedince, nebo, v lepším případě, vytvářejí rámec, v němž se tato individualita může projevit. Tento rámec je pak také rámcem normality. Čím více se jedinec blíží k jeho vytýčeným mezím, tím více se vystavuje nebezpečí, že jeho normálnost bude zpochybněna. Ovšem i sám pojem normálnosti má v různých kulturách různý význam, o čemž svědčí v rámci evropské kultury mj. i Foucaultovy *Dějiny šílenství*.

Důležité je uvědomit si, že i „individuality“, jimž jsou jednotlivé kulturní útvary, lze chápat různými způsoby. To se týká i vyhraněnosti jejich mezí a je-

jich překročitelnosti. Mezním případem tohoto pojetí může být pojetí Spenglerovo, podle něhož je každá kultura uzavřeným útvarem, jenž disponuje specifickou hodnotovou stupnicí a do něhož nemůže nikdy plnohodnotně proniknout člověk, který byl vychován v jiné kultuře. Spengler se sice pokusil najít zákonitosti vývoje kulturních cyklů, avšak tyto zákonitosti se týkaly pouze formální stránky: Každá kultura prochází cyklem mládí, zralosti a stáří. Obsah každé z nich, je však zcela specifický a neopakovatelný. Odtud potom pramenil Spenglerův vypjatý kulturní relativismus.

Spengler nám může sloužit jako příklad extrémní pozice. Avšak uznání autonomnosti a vlastních hodnot cizích kultur je spjato s koncem evropocentristu a oprávněně otevírá celou paletu problémů, s nimiž se nemuselo trápit století před námi. Že tyto otázky nejsou pouze teoretické, ukazují reálné obtíže, které jsou spojeny se střetáváním se lidí z různých kultur ve stále se zmenšujícím světě. Odtud plyne také potřeba vyrovnat se s kulturním relativismem, který někdy ohrožuje integritu našich vlastních hodnot.

Jedním z pokusů o řešení této otázky je to, které navrhl S. Toulmin ve svém díle *Human Understanding*. Toulmin se tu odvolává na to, co jsme ukázali jako první způsob zpochybnění atomismu. Poukazuje na to, že teze o nesouměřitelnosti kultur tak, jak ji hlásá nejen Spengler, ale v naší době např. také Feyeraabend, neplatí absolutně a že kultury lze poměřovat na základě měřítka, jímž jsou lidská, biopsychická univerzália: zkoumáme, jakým způsobem řeší jednotlivé kultury základní otázky, které se kladou v souvislosti s biopsychickými univerzáliemi. Toulminovo řešení je sice značně mlhavé a diskusní, nicméně jako návrh za úvahu stojí. Tato úvaha však už není předmětem tohoto příspěvku.

Jeho cílem bylo něco jiného: Ukázat, že to, co chápeme jako individuum, není ani v přírodních ani ve společenských vědách jasné předem. Vymezení toho, co je individuum, v mnohém závisí na našem hledisku a badatelském zájmu. Přitom se zdá, že tato nejednoznačnost a relativita vymezení individua má svůj ontologický základ v pojetí světa jako nekonečně složitého souboru vztahů, systému systémů, struktury struktur. Není proto divu, že někteří autoři, jako např. E. Morin nebo už citovaný Toulmin používají při zvládnání problémů spojených s problematikou individua nejen pojmů přejatých z teorie systémů, nýbrž i terminologie vypůjčené z ekologie. A právě zde se v souvislosti se vztahem jedince a jeho okolí opět mohou objevit problémy spjaté s pojmy řádu a chaosu, jejich různými stupni, vzájemným působením, přecházením do sebe atd. Ale to už by byl námět na další a úplně jinou úvahu.